

Bargieł, Barbara / Libera, Jerzy

Zabytki kamienne typu "północnego" odkryte w międzyrzeczu Wisły i Bugu

Archeologia Polski Środkowowschodniej 2, 263-268

1997

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

BARBARA BARGIEŁ, JERZY LIBERA

ZABYTKI KAMIENNE „TYPU PÓLNOCNego” ODKRYTE W MIĘDZYRZECZU WISŁY I BUGU

W trakcie gromadzenia źródeł do studiów nad wytwórczością narzędzi wykonanych techniką rdzeniową w schyłkowym neolicie oraz w epoce brązu uwagę naszą zwróciło kilka form nie mających analogii na ziemiach polskich. Są to zabytki luźno pozyskane w bliżej nieokreślonych okolicznościach od przypadkowych odkrywców. Wykonane zostały ze skał pozakrzemiennych, w jednym tylko przypadku z surowca krzemienno-

ŹRÓDŁA

W Trawnikach (zbiory KA UMCS, nr 4678 - por. B. Bargieł, A. Zakościelna 1995, s. 353) nad środkowym Wieprzem w woj. lubelskim odkryto krzemienno-sztylet wykonany z surowca ciemnognatowego mocno połyskliwego, w górnej części przechodzącego w nieprześwitujący odcień ciemnoszarej masy. Tego typu skały krzemienne występują na rozległych obszarach ziem polskich jak i zachodniej Ukrainy oraz Białorusi. Na terenie Polski najbliższe złoża występują na przedpolu Wyżyny Lubelskiej, w obrębie Pagórów Chełmskich jak i sąsiadującego z nimi lubelskiego Polesia (por. Ł. Rejniewicz 1985, s. 13-14; H. Taras 1995, s. 82-83; A. Zakościelna 1996, s. 18-19), bardziej na północ na obszarze Niziny Podlaskiej nad środkowym Bugiem w okolicach Mielnika (Z. Szmit 1929, s. 75). Największe jednak zgrupowanie tych krzemieni odnotowano na Podolu i Wołyniu (por. A. Zakościelna 1996, s. 15-17, tam wcześniejsza literatura). Istotne są również zasoby podobnych skał występujące na Polesiu Wołyńskim (por. Z. Sulgostowska 1989, s. 29-32; K. Szymczak 1992, s. 15-18).

Zabytek swoją morfologią nawiązuje do grupy płoszczy. Wykonano go techniką rdzeniową z masywnego wióro-odłupka, poddając go dwustronnej obróbce. Jest to stosunkowo smukły okaz o lancetowatym ostrzu (średnia grubość wynosi 8 mm) z łagodnym podcięciem przechodzącym w bardzo gruby, masywny trzonek (maksymalna grubość wynosi 17 mm) nieznacznie rozszerzony u podstawy (maksymalna szerokość wynosi 32 mm), której zaokrągloną płaszczyznę tworzy zachowana powierzchnia korowa. Forma wyjściowa półsurowca nadała płoszczy asymetryczny pokrój boczny, widoczny zwłaszcza w sposobie uformowania trzonka, jednostronnie bardzo wybrzuszony, co nadaje mu przekrój nieregularny grubo-soczewkowaty. Ostrze, w przeciwieństwie do trzonka, w końcowej fazie obróbki wykończono dwustronnie jednoseryjnym łuska-

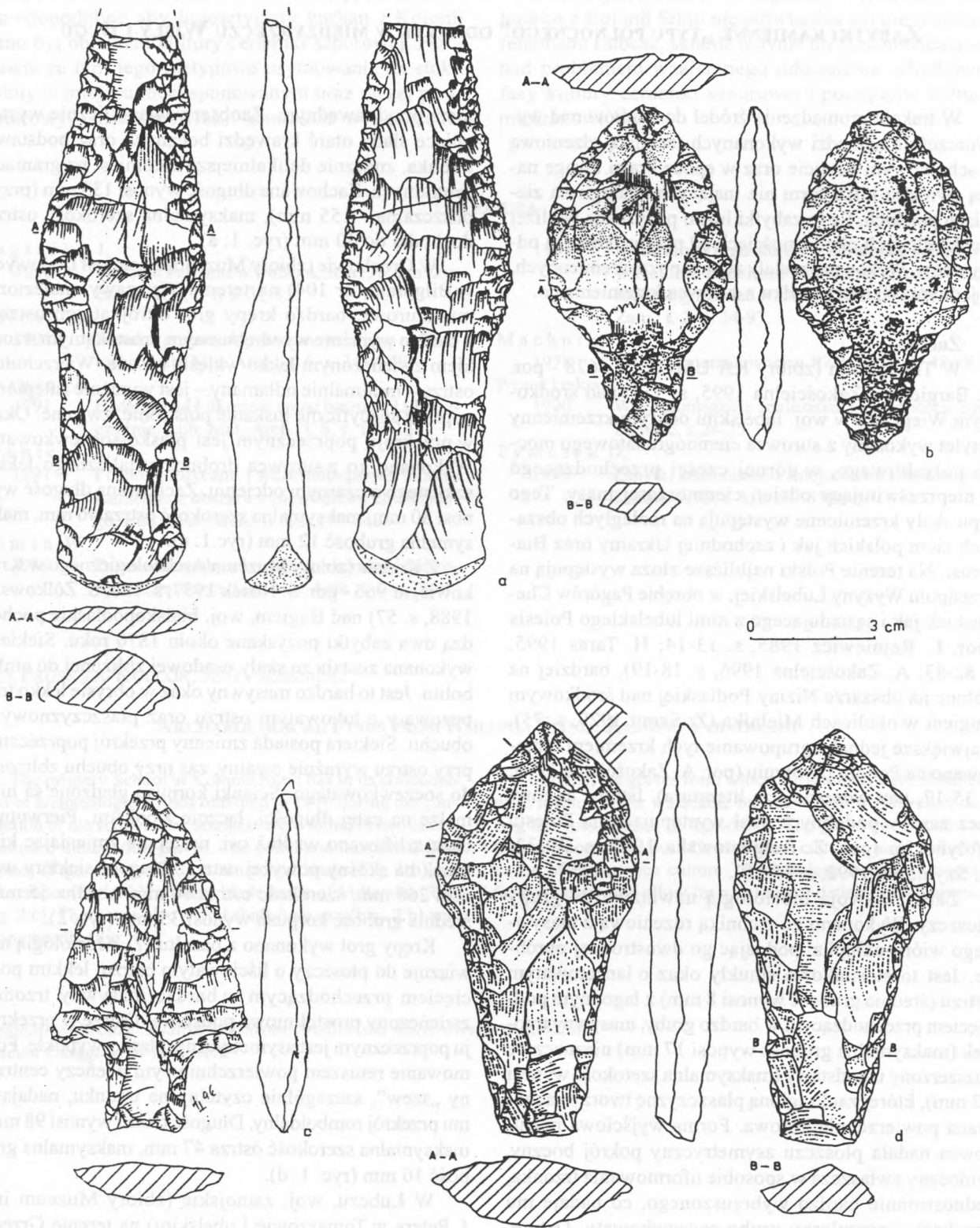
niem przykrawędnym. Zaobserwowano licznie występujące ślady otarć krawędzi bocznych oraz podstawy trzonka, znacznie delikatniejsze natomiast na graniach centralnych. Zachowana długość wynosi 133 mm (przyuszczalna - 155 mm), maksymalna szerokość ostrza dochodzi do 40 mm (ryc. 1: a).

W Grochowie (zbiory Muzeum Rzemiosł Ludowych w Biłgoraju, nr 104) na terenie Warszawy znaleziono miniaturowy, bardzo krępy grot o trójkątnym ostrzu, z bardzo wyraźnie wyodrębnionym prostokątnym trzonkiem zwieńczonym lekko wklęsłą nasadą. Wierzchołek ostrza - minimalnie odłamany - jest wyraźnie zatępiony poprzez specyficzne łuskanie półstrome, zwrotne. Okaz w przekroju poprzecznym jest płasko-soczewkowaty. Wykonano go z surowca drobnokrystalicznego lekko szklatego o czarnym odcieniu. Zachowana długość wynosi 80 mm, maksymalna szerokość ostrza 46 mm, maksymalna grubość 12 mm (ryc. 1: c).

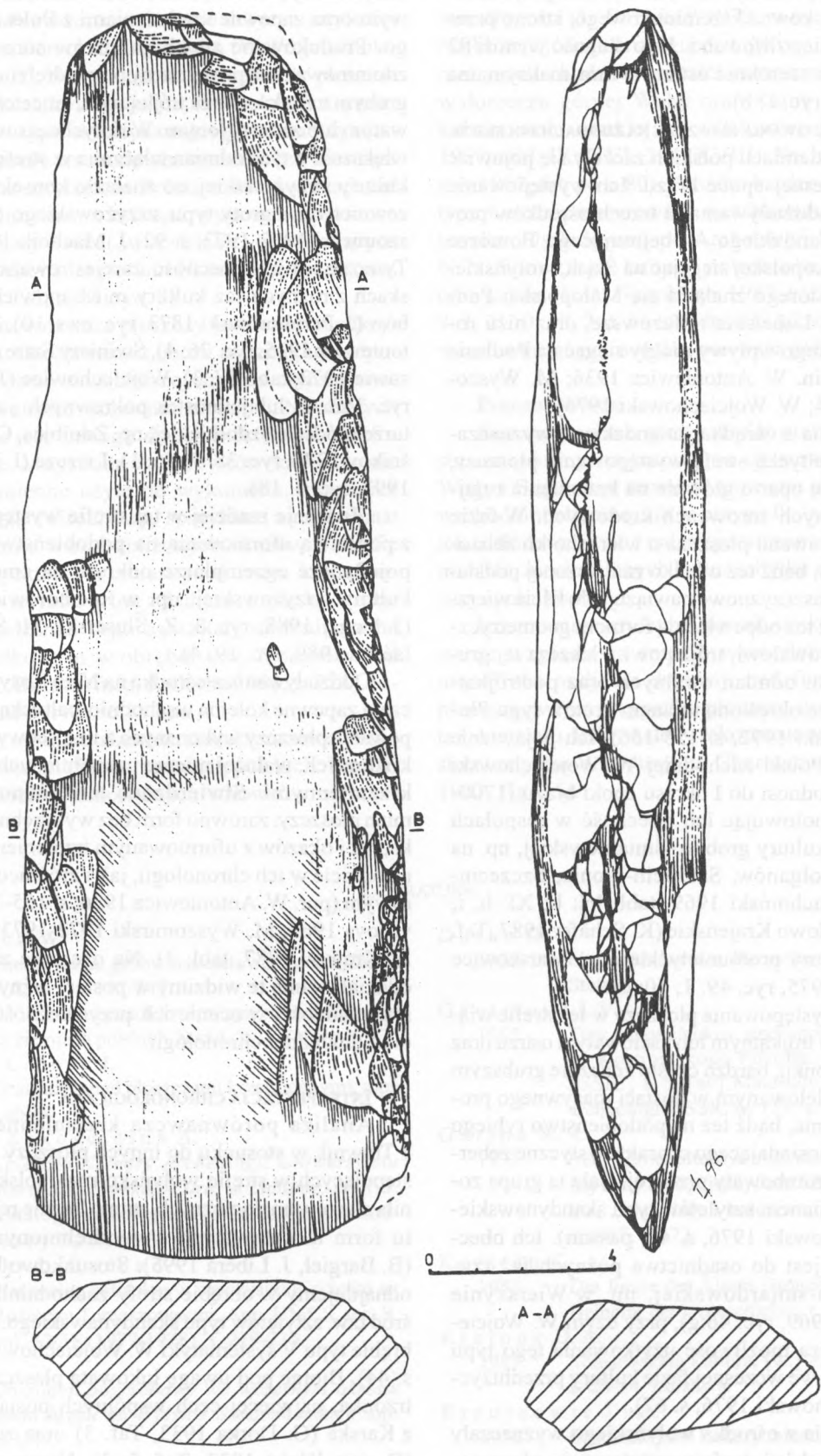
Z Kodnia (zbiory Muzeum Archeologicznego w Krakowie, nr 965 - por. S. Nosek 1957, s. 184; S. Żółkowski 1988, s. 57) nad Bugiem, woj. białkopodlaskie pochodzą dwa zabytki pozyskane około 1870 roku. Siekiera wykonana została ze skały osadowej zbliżonej do amfibolitu. Jest to bardzo masywny okaz w obrysie lekko trapezowaty o łukowatym ostrzu oraz płaszczyznowym obuchu. Siekiera posiada zmienny przekrój poprzeczny, przy ostrzu wyraźnie owalny, zaś przy obuchu zbliżony do soczewkowatego. Ścianki korpusu gładzone są niemalże na całej długości, łącznie z bokami. Pierwotnie okaz szlifowano wzdłuż osi, następnie zmieniając kierunek na skośny powyżej ostrza. Długość siekiery wynosi 268 mm, szerokość ostrza 80 mm, obucha 55 mm, średnia grubość korpusu wynosi 35 mm (ryc. 2).

Krępy grot wykonano z bazaltu (?). Morfologią nawiązuje do płoszczy o liściowatym ostrzu, lekkim podcięciem przechodzącym w bardzo masywny trzonek zwieńczony prostoliniową podstawą. Ostrze w przekroju poprzecznym jest asymetryczne, płasko-wypukłe. Formowanie retuszem powierzchniowym wieńczy centralny „szew”, szczególnie czytelny na trzonku, nadający mu przekrój romboidalny. Długość okazu wynosi 98 mm, maksymalna szerokość ostrza 47 mm, maksymalna grubość 16 mm (ryc. 1: d).

W Łubczu, woj. zamojskie (zbiory Muzeum im. J. Petera w Tomaszowie Lubelskim) na terenie Grzędy Sokalskiej, odkryto miniaturowy krępy grot o liściowatym ostrzu oraz lekko wyodrębnionym trójkątnym trzon-

Ryc. 1. Trawniki, woj. lubelskie (a), Łubcze, woj. zamojskie (b) Warszawa-Grochów (c), Kodeń, woj. białkopodlaskie (d).

Ryc. 2. Kodeń, woj. białskopodlaskie.

ku. Okaz w przekroju poprzecznym jest płaskosoczewkowaty. Na jedną płaszczyznę wykorzystano powierzchnię naturalną piaskowca krzemionkowego, stronę przeciwną centralnie szlifowano. Jego długość wynosi 82 mm, maksymalna szerokość ostrza 43 mm, maksymalna grubość 10 mm (ryc. 1: b).

STREFY WYSTĘPOWANIA PŁOSZCZY NA ZIEMIACH POLSKICH

Płoszcza na ziemiach polskich zaczęły się pojawiać dopiero we wczesnej epoce brązu. Ich występowanie związane jest z oddziaływaniami trzech ośrodków produkcyjnych: jutlandzkiego – obejmującego Pomorze Zachodnie, Wielkopolskę, sięgając na Śląsk, wołyńskiego – w zasięgu którego znalazła się Małopolska, Podkarpacie, Polesie Lubelskie i Mazowsze, oraz niżu rosyjskiego – z którego wpływy mogły sięgać na Podlasie oraz Mazury (m.in. W. Antoniewicz 1936; M. Wyszomirski 1973-1974; W. Wojciechowski 1976).

Oddziaływania z ośrodka jutlandzkiego wyznaczałyby zachodniobałtycką strefę występowania płoszczy, których produkcję oparto głównie na krzemieniu rugijskim oraz lokalnych surowcach kredowych. W fazie pierwszej produkowano płoszcza o wierzchołku zbliżonym do podstawy, bądź też o lekko zaznaczonej podstawie. Ich zarysy płaszczyznowe nawiązują do liścia wierzby lub lauru, bądź też odpowiadają formom geometrycznym – rombowi, owalowi, trójkątowi. Płoszcza tej grupy, z wyłączeniem odmian owalnych oraz podtrójkątnych, w literaturze określono mianem grotów typu Płonia (K. Siuchniński 1972, s. 155-156). Ich pojawienie się na obszarze Polski zachodniej W. Wojciechowski (1976, s. 66-67) odnosi do I okresu epoki brązu (1700-1650 p.n.e.), odnotowując ich obecność w zespołach grobowych tzw. kultury grobsko-śmiardowskiej, np. na stanowiskach: Dołganów, Szczecin-Płonia, Szczecin-Podjuchy (K. Siuchniński 1969, tabl. VI: b; XI: h, i; XVIII: c), Śmiardowo Krajeńskie (K. Schäfer 1987, Taf. 45, 60) oraz kultury protounietyckiej, np. Marszowice (W. Sarnowska 1975, ryc. 49: 1; 50: d).

Druga faza występowania płoszczy w tej strefie wiąże się z formami o trójkątnym lub liściowatym ostrzu oraz wydzielonym trzonku, bardzo często znacznie grubszym od ostrza, wymodelowanym w postaci masywnego prostokątnego trzpienia, bądź też na podobieństwo rybiego ogona, niekiedy posiadającego charakterystyczne żeberko, co nadaje im rombowlaty przekrój. Cała ta grupa została określona mianem sztyletów typu skandynawskiego (W. Wojciechowski 1976, s. 49, *passim*). Ich obecność odnoszona jest do osadnictwa późnych faz tzw. kultury grobsko-śmiardowskiej, np. w Wierszynie (W. Sarnowska 1969, ryc. 46:g), przy czym W. Wojciechowski dopuszcza możliwość użytkowania tego typu płoszczy również we wczesnej fazie kultury przedłużyckiej (W. Wojciechowski 1976, s. 67).

Oddziaływania z ośrodka wołyńskiego wyznaczały wołyńsko-małopolską strefę występowania płoszczy, bazujących przede wszystkim na licznych odmianach tzw.

krzemieni wołyńskich (być może i naddniestrzańskich), uzupełnianych surowcem świeciechowskim, czekoladowym oraz zapewne krzemieniami z Polesia Wołyńskiego. Produkowane z tych gatunków surowca płoszcza zdominowane są przez formy o wyodrębnionym, niezbyt grubym trzonku, ostrzu trójkątnym, lancetowatym, liściowatym lub zaokrąglonym. W dotychczasowej literaturze większość z tych odmian włączono w strefę oddziaływań kultury strzyżowskiej, co znalazło konsekwencje w nazewnictwie – groty typu strzyżowskiego (por. M. Wyszomirski 1972-1973, s. 92; J. Machnik 1978, ryc. 31). Tymczasem ich obecność zarejestrowano na stanowiskach z różnych faz kultury mierzanowickiej, np. Garbów (J. Przyborowski 1873, ryc. na s. 10), Złota (W. Antoniewicz 1925, ryc. 26: 4), Świniary Stare (J. i A. Krausowie 1972, tabl. IV: 3), Wojciechowice (J. Bąbel 1987, ryc. 342: 4), lub jednostek pokrewnych, jak w tzw. kulturze gródecko-zdołbickiej, np. Zdołbica, Ozłów (I. Svešnikov 1974, ryc. 38: 7; 46: 1), Liszcze (I. K. Svešnikov 1993, ryc. 4: 18).

Znacznie rzadziej w tej strefie występują płoszcza z podstawą uformowaną na podobieństwo ostrza. Ich pojedyncze egzemplarze odkryto na cmentarzyskach kultury strzyżowskiej, np. w Raciborowicach Kolonii (J. Nogaj 1988, ryc. 3; Z. Ślusarski, M. Ślusarska-Polańska 1989, ryc. 19: 4).

Oddziaływania z ośrodka na Niżu Rosyjskim wyznaczają zapewne kolejną wschodniobałtycką strefę występowania płoszczy wykonanych z miejscowych surowców kredowych, w dużej mierze uzupełnianych skałami niekrzemiennymi. Stwierdzona tam różnorodność odmian płoszczy, zarówno form bez wyodrębnionego trzonka, jak i okazów z uformowanym trzpieniem, ma zapewne odbicie w ich chronologii, jak i zróżnicowaniu kulturowym (por. W. Antoniewicz 1936, s. 155-157; I. V. Gawiłova 1965; M. Wyszomirski 1972-1973, fig. 3, 9; D. A. Krajnov 1987, tabl. 4). Na obszarze ziem polskich oddziaływanie te widzimy w postaci luźnych znalezisk, stąd trudności w ocenie ich przynależności kulturowej oraz dokładnej chronologii.

INTERPRETACJA CHRONOLOGICZNA

Analiza porównawcza krzemienno-sztyletu z Trawnik w stosunku do innych płoszczy masowo występujących w strefie wołyńsko-małopolskiej nie ujawniła okazów analogicznych, mimo licznie rejestrowanych tu form lancetowatych z wyodrębnionym trzonkiem (B. Bargieł, J. Libera 1995). Stosunkowo bliskie formy odnajdujemy w obrębie strefy zachodniobałtyckiej wśród tzw. sztyletów typu skandynawskiego, a ściślej w obrębie typu V systematyki W. Wojciechowskiego (1976, s. 44). Biorąc pod uwagę łukowatą płaszczyznę nasady trzonka, najwięcej cech wspólnych posiadają sztylety z Karska (G. Dorka 1933, Taf. 3) oraz ze Smardzewa (D. von Kleist 1933, Taf. 5: 3). Nieco odmienne, ze względu na prostoliniową nasadę, są okazy pochodzące

z domniemanego grobu z Wierszyna (K. Kersten 1958, Taf. 103: nr 925) oraz Gniewina (W. Wojciechowski 1976, ryc. 11). Przytoczone analogie dotyczą sztyletów znalezionych na Pomorzu Zachodnim (W. Wojciechowski 1976, mapa II). Należy jednak pamiętać, że płoszcza analogicznie ukształtowane jak te, które określa się mianem „sztyletów typu skandynawskiego” znane są również z rejonu strefy wschodniobałtyckiej. Ten kierunek oddziaływań na terytorium Polski może poświadczać surowiec krzemieny z którego wykonano płoszcze z Trawnik zbliżony do skał „wołyńskich”, występujących szerokim pasmem na terytorium Niżu Rosyjskiego (por. K. Szymczak 1992, s. 18, ryc. 3).

Analiza porównawcza płoszczy kamiennych odkrytych w Kodniu, Grochowie i Łubczu nie znajduje odpowiedników zarówno w najbliższej strefie wołyńsko-małopolskiej, jak i strefie zachodniobałtyckiej. Na obu tych obszarach brak jest analogii do ich morfologii, morfometrii a przede wszystkim do surowców kamiennych. Skały niekrzemienne użyte do wykonania, zwłaszcza grotów z Kodnia i Grochowa, spotykane są natomiast dość powszechnie wśród zbliżonych okazów w strefie wschodniobałtyckiej. Natomiast piaskowiec krzemionkowy użyty do wyrobu grotu z Łubcza, może być miejscowego pochodzenia. Tego typu skały stwierdzono na Roztoczu Środkowym w obrębie tzw. Piekielek pod Łaszczówką (J. Buraczyński, J. Gurba 1981, s. 225) oddalonego od Łubcza około 14 km.

Znaleziona w Kodniu kamienna siekiera również nie znajduje odpowiedników na ziemiach polskich. Bardzo dużą serię siekier z różnorodnych surowców niekrze-

miennych zaprezentował dla obszarów Białorusi L. D. Pabol', przy czym większość z nich nie przekracza 160 mm długości (L. D. Pabol' 1979, m.in. ryc. 1: 4; 25: 1). Najbliższe jednak analogie do tego typu zabytków (również jeżeli chodzi o wartości metryczne) odnajdujemy w dorzeczu górnej Wołgi oraz Kamy w inwentarzach kultury wołosowskiej, np. Wołosowo (I. K. Cvetkova 1957, tabl. IX; XVI: 3, 4; XVIII), Sachtyś (D. A. Krajnov 1987, fot. po s. 80). Ponadto bardzo liczne serie tego typu form zaprezentowano na tablicach 172 tomu „Materialov i Issledovanij po Archeologii SSSR” pod red. N. N. Guriny) - np. kultury: nowolinska, garinskoborska oraz jurtika (L. A. Nagobicyn 1987, s. 28 nn., ryc. 8: 16; 9: 1, 2; 10: 18, 24). Są to jednostki taksonomiczne datowane na drugą połowę III – pierwszą połowę II tys. p.n.e.

PODSUMOWANIE

Zaprezentowane groty, sztylet oraz siekiera przedstawiają formy unikatowe na obszarze międzyrzecza Wisły i Bugu, stąd stanowią zapewne importy ze strefy wschodniobałtyckiej lub w przypadku zabytku z Łubcza ich naśladownictwo i należy je wiązać z oddziaływaniami bliżej nieokreślonych kultur schyłku neolitu lub wczesnej epoki brązu.

Krzemienny sztylet z Trawnik, unikalny w swej klasie ze względu na sposób wymodelowania trzonka umożliwia podjęcie dyskusji nad funkcją tego typu płoszczy, w tym przypadku płoszcza-noża, -sztyletu czy też -kindżału, który należy rekonstruować na podobieństwo sztyletu odkrytego w Charavines-Isère (J. Lech 1983, fig. 35).

LITERATURA

- Antoniewicz W.
1925 Eneolityczne groby szkieletowe we wsi Złota, WA, t. 9, s. 191-245.
1936 O kilku oszczepach krzemienych znalezionych na ziemiach polskich, Świat., t. 16, (1934-1935).
- Bargieł B., Libera J.
1995 Ze studiów nad płoszczami krzemiennymi, mps Lublin.
- Bargieł B., Zakościelna A.
1995 *Kolekcja Katedry Archeologii Uniwersytetu Marii Skłodowskiej-Curie w Lublinie, cz. 1-3*. Katalog archeologicznych zbiorów pozamuzealnych, zeszyt 3, Warszawa.
- Buraczyński J., Gurba J.
1981 Piaskowce batiackie w uroczysku Piekielek na Roztoczu Tomaszowskim, Ann. UMCS, sec. B, vol. 32/33 (1977/1978), s. 219-235.
- Bąbel J.
1987 *Obrządek pogrzebowy we wczesnym okresie epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej*, mps dr UW.
- Cvetkova I. K.
1957 *Volosovskij klad*, Moskwa.
- Dorka G.
1939 *Urgeschichte des Weizacker - Kreises Pyritz*, Stettin.
- Gavriłova I. V.
1965 Typy nakoneczników strzał epoki neolitu i brązu Kostromskiego Povolża, „Paleolit i neolit SSSR”, t. 5, [w:] *Materiały i issledovanja po archeologii SSSR*, nr 131, s. 204-213.
- Gurina N. N.
1973 (red.): *Etnokulturnye obščnosti lesnoj i lesostepnoj zony evropejskoj časti SSSR v epochu neolita*, „Materiały i Issledovanja po Archeologii SSSR”, t. 172.
- Kersten K.
1958 *Die funde der Ältern Bronzezeit in Pommern*, Beihefte der Urgeschichte, t. 7, Hamburg.
- Krajnov D. A.
1987 *Volosovskaja kultura*, [w:] *Archeologia SSSR*, s. 28-34, Moskwa.
- Kraussowie J. i A.
1972 *Cmentarzysko kultury mierzanowickiej w Świnarach Starych*, pow. Sandomierz, Mat. Arch., t. 12, s. 109-131.

- Lech J.
1983 Flint Work of the Early Farmers. Production Trends in Central European Chipping Industries form 4500-1200 B.C. An Outline, AAC, t. 22 (1982-1983), s. 5-63.
- Machnik J.
1978 Wczesny okres epoki brązu, PZPol., t. 3, s. 9-136.
- Nagobicyń L. A.
1987 Novolinskaja, garinskoborskaja i jurtnikovskaja kultury, [w:] Archeologija SSSR, s. 28-34, Moskwa.
- Nogaj J.
1988 *Najważniejsze odkrycia archeologiczne w Polsce środkowowschodniej w 1987 roku, Katalog wystawy*, Lublin.
- Nosek S.
1975 Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu, Ann. UMCS, sec. F, vol. 6.
- Pobol L. D.
1979 *Drevnosti Belorussii v muzeach Polši*, Minsk.
- Przyborski J.
1873 Z epoki kamiennej w Sandomierskiem, WA, t. 1, s. 9-16.
- Rejnowicz Ł.
1985 Wytwórczość krzemieniarska oparta o surowiec rejowiecki w Dorohuczy, woj. lubelskie, Lub. Mat. Arch., [t.1] s. 9-19.
- Sarnowska W.
1969 *Kultura unietycka w Polsce*, t. I, Wrocław.
1975 *Kultura unietycka w Polsce*, t. II, Wrocław
- Schäfer K.
1987 Die Schmirtenauer Kultur. Zur Ordnung der frühen Bronzezeit im Netze-Warthe-Raum, „Bonner Hefte zur Vorgeschichte”, nr 23, Bonn.
- Siuchniński K.
1969 *Klasyfikacja czasowo-przestrzenna kultur neolitycznych na Pomorzu Zachodnim. Cz. I, Katalog źródeł archeologicznych*, Szczecin.
1972 *Klasyfikacja czasowo-przestrzenna kultur neolitycznych na Pomorzu Zachodnim Cz.II, Opracowanie analityczne*, Szczecin.
- Sulgostowska Z.
1989 *Prahistoria międzyrzecza Wisły, Niemna i Dniepru u schyłku plejstocenu*, Warszawa.
- Svešnikov I. K.
1974 *Istorija naselennja Peredkarpatja, Podillja i Volyni v konci III – na počatku II tysjačolittja do našoi ery*, Kyiv.
1993 Novi pochovannja počtku bronzovoi doby na Zachidnij Volyni, „Studia Archaeologica”, nr 1, s. 23-31.
- Ślusarski Z., Ślusarska-Polańska M.
1989 Badania stanowisk kultury strzyżowskiej w Raciborowicach Kolonii, woj. Chełm w latach 1956, 1958 i 1959, Spr. Arch., t. 40, s. 167-196.
- Szmit Z.
1929 Badania osadnictwa epoki kamiennej na Podlasiu, WA, t. 10, s. 36-118.
- Szymczak K.
1992 Północno-wschodnia prowincja surowcowa kultury świderskiej, „Folia Archaeologica”, nr 15.
- Taras H.
1995 *Kultura trzciniecka w międzyrzeczu Wisły, Bugu i Sanu*, Lublin.
- von Kleist D.
1933 Führer durch die Urgeschichte des Kreises Schlave, „Heimatbeilage der Schlauer Zeitung”, (1931), s. 484-486.
- Wojciechowski W.
1976 Sztylety krzemienne typu skandynawskiego w Polsce zachodniej (Ze studiów nad kontaktami Polski zachodniej z południową Skandynawią w późnym neolicie i w początkach epoki brązu), „Studia Archeologiczne”, t. 7, s. 37-94.
- Wyszomirski M.
1974 Scandinavian Flint Daggers in the Southern and Eastern Region of the Baltic, „Meddelanden Från Lunds Universitets Historiska”, 1973-1974, s. 75-100, Lund.
- Zakościelna A.
1996 *Krzemieniarstwo kultury wołyńsko-lubelskiej ceramiki malowanej*, Lublin.
- Żółkowski S.
1988 *Materiały do badań nad osadnictwem pradziejowym i wczesnośredniowiecznym na obszarze dzisiejszego województwa białkopodlaskiego, Biała Podlaska*.

BARBARA BARGIEL, JERZY LIBERA

STONE ARTEFACTS OF THE „NORTHERN TYPE” FOUND BETWEEN THE VISTULA AND BUG RIVERS

In the area between the Vistula and Bug rivers loose stone finds such as spearheads (Kodeń, Grochów, Lubicza) and an axe (Kodeń) were obtained as well as a flint dagger (Trawniki). These finds have analogical counterparts among

the inventories of the cultures occupying the areas of the north-eastern part of the Russian Lowland and can be dated to the second half of the 3rd millennium and the first half of the 2nd millennium B.C.